

Keywords: government, non-governmental organizations, Germany, subsidiarity, solidarity, decentralization, participation and dialogue.

Хмара М. В.

ІДЕЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ, РІВНОСТІ ТА СОЛІДАРНОСТІ: ДОСВІД АМЕРИКАНСЬКОГО ЕТИКО-ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ

У статті узагальнено результати дослідження концептів солідарності, рівності та справедливості в межах американського етико-правового дискурсу; виокремлено ті з них, які є найбільш актуальними для розбудови українського громадянського суспільства.

Ключові слова: рівність, справедливість, солідарність, рівність можливостей, громадянське суспільство, неолібералізм, лібертаризм, комунітаризм, мультикультуралізм.

Актуальність проблеми визначена насамперед тим, що в умовах входження України в європейський цивілізаційний простір особливого значення набуває досвід тих суспільств, які мають багатовікові традиції демократії й інституційного забезпечення невід'ємних прав та свобод кожного члена соціуму. Чільне місце серед них посідають США, у філософсько-правовому дискурсі і соціальній практиці яких, від витоків формування державності, особлива увага надавалась ідеям рівності, справедливості та солідарності, що, попри розбіжності їх тлумачення представниками різних наукових шкіл і політичних рухів, осмислювались як вища і абсолютна цінність.

Проблема є тим більш важливою з огляду на особливості українського суспільства, яке зазнало деформуючого тоталітарного тиску і наразі не набуло достатнього досвіду публічної рефлексії над пріоритетними цінностями громадянського життя. Також варто мати на увазі, що з розпадом уніфікуючої радянської системи, соціальним розшаруванням та зародженням капіталістичних відносин, нічим не обмежувані приватні економічні і політичні інтереси у багатьох випадках затьмарили інтереси суспільні та загальнонаціональні. У цьому сенсі саме досвід США, в яких етико-правові рефлексії завжди дієво впливали на позиції тих чи інших політичних сил і громадську думку, здатний посприяти виходу українського суспільства на якісно новий щабель розвитку.

Отже, дослідження проблеми рівності, солідарності та справедливості у контексті сьогоденних проблем українського соціуму складає не лише теоретичний інтерес, але й дієво моделює напрями можливих політико-правових перетворень.

Зазначимо, що як американський етико-правовий дискурс загалом, так і творчість його окремих представників неодноразово ставали предметом наукових розвідок. Серед найбільш авторитетних згадаємо праці Т. Алексєєвої, З. Денікіної, Г. Карнаша, В. Куренного, Н. Литвиненко, Л. Макєєвої, В. Четверніна та ін. Водночас підсумковий досвід американської філософсько-правової думки у діалогічному співставленні різних концепцій і у співвідношенні з актуальними проблемами розвитку українського суспільства наразі потребує подальшого вивчення.

Відповідно, метою цієї статті визначаємо дослідження концептів солідарності, рівності та справедливості в межах американського етико-правового дискурсу та виокремлення тих із них, які є найбільш актуальними для українського соціуму.

Особливості філософсько-правового дискурсу США, які в XX ст. стали батьківщиною багатьох правових ідей, обумовлені історичними долями американської культури та тими смислologемами, що супроводжували розвиток американської державності. Насамперед становлення американської суспільної свідомості пов'язане з так званою «американською мрією», заснованою на запереченні попередніх форм політичних та релігійних обмежень й надії на успіх у вільному суспільстві рівних можливостей. Підґрунтям концептуалізації цих прагнень стали європейські теорії природного права, лібералізм XVII-XIX ст. та утилітаризм з їх деклараціями невід'ємних свобод людини, необхідності зведення функцій держави до захисту приватних інтересів членів суспільства й осмисленням справедливості як можливості «якнайбільшого щастя для якнайбільшої кількості людей». Саме вони сприяли формуванню таких цінностей американського лібералізму як рівність (політична та рівність можливостей), свобода і справедливість. В 30-х рр. XX ст. відбулось становлення неолібералізму, з його ідеєю рівності можливостей, здатної забезпечити гідне існування всім членам соціуму. Етапними у розвитку неоліберальних концепцій стали 70-ті рр. XX ст., позначені запеклими дискусіями стосовно проблем соціальної справедливості, рівності та свободи. Одним з центральних понять філософсько-правового дискурсу останньої чверті XX ст., здійснюваного в межах неолібералізму або ж у полеміці з ним, стало поняття справедливості. Початок обговоренню питання поклала праця

американського дослідника, прихильника егалітарного лібералізму Дж. Ролза «Теорія справедливості» (1971). Згодом проблема отримала висвітлення в альтернативному лібералізмі комунітаризмі (А. Макінтайр, Ч. Тейлор, М. Сендел, М. Уолцер) та мультикультуралізмі (В. Кимліка), заснованому на синтезі ідей комунітаризму з положеннями ролзівської теорії. У теоретико-методологічному сенсі всі згадані концепції споріднює те, що справедливість розглядається як корелят належного, пов'язаного з тією чи іншою системою ціннісних орієнтацій та ухваленими в межах конвенції соціальними нормами. Тому, за думкою дослідників [1, 34], оцінювати їх необхідно не з позиції істинності, а з точки зору тих чи інших аксіологічних преференцій.

Другою важливою проблемою американського правового дискурсу є співвідношення прав та свобод індивіда з інтересами суспільства в цілому. Полярними варіантами її вирішення стали утвердження пріоритету прав індивіда над спільним благом (лібертаризм) або ж необхідності підпорядкування приватних інтересів суспільним цілям (комунітаризм). Попри радикальні розходження в даному питанні, спільною рисою концепцій залишається визнання справедливими тих соціальних інституцій, які здатні узгодити дії членів суспільства з певними ціннісними соціальними орієнтирами.

Зауважимо, що в розгляді проблеми справедливості, рівності та солідарності усі неоліберальні теорії апелюють до тих чи інших пластів філософсько-правової спадщини. Відомо, що фундаментальні основи теорії справедливості були закладені Аристотелем, який визначив відмінність між зрівняльною та дистрибутивною (розподільчою) справедливістю, що згодом була покладена в основу диференціації приватного та публічного права. У свою чергу, характерне для неолібералізму пошанування прав, свобод і рівності індивідів вкорінене в ідеях Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та І. Канта. У той же час комунітаристи, обґрунтовуючи пріоритет спільного блага над індивідуальними правами і свободами, використовують окремі положення теорії Аристотеля та аргументи Г.-В.-Ф. Гегеля проти І. Канта. Крім цього, дискусії стосовно пріоритету прав індивідів чи суспільного блага опираються на деонтологічну чи телеологічну традиції філософії. Так, телеологічна традиція (від гр. *telos* /*teleos*/ – результат, мета), становлення якої пов'язане з Аристотелем, головним завданням визначає пошук блага, а деонтологічна (від гр. *deon*, *deontos* – обов'язок, належне), апелюючи до І. Канта, утверджує пріоритет обов'язку та закону.

Розглянемо означені проблеми на прикладі провідних концепцій американської філософсько-правової думки ХХ ст.

Найбільш яскравим виразом ідей неолібералізму стали праці Дж. Ролза, в яких створено модель вільного та справедливого суспільства. За твердженням дослідника, «принципи справедливості для базової структури суспільства є об'єктами вихідного узгодження. Це принципи, які вільні та раціональні індивіди, що переслідують свої інтереси, у початковому положенні рівності приймають як такі, що визначають фундаментальні домовленості стосовно їх об'єднання. Саме вони повинні врегульовувати усі інші угоди, всі види соціальної кооперації, що можуть виникнути, і усі форми правління, що можуть бути встановлені» [4, 26]. Зокрема наголошується, що «кожен має рівне право на свободу, сумісну <...> з такою ж свободою інших» [3, 36], і що «економічна та соціальна нерівність <...> справедлива лише тоді, коли вона приносить загальну користь та компенсує втрати найбільш незахищених прошарків суспільства» [3, 67]. Перший принцип обґрунтовує індивідуальні свободи (думки, совісті, слова, зібрань) й вимагає рівності у розподілі основних прав та обов'язків. Функцією другого є забезпечення «відкритості престижних позицій» та їх потенційної досяжності для всіх, тобто коректування дисбалансу вигідних та невідгідних стартових умов членів соціуму.

В обґрунтуванні мотивацій учасників деліберативної процедури Ролз використовує окремі етичні аргументи утилітаризму. Так, у статті «Справедливість як чесність» (1958) дослідник говорить про об'єднання раціональних і зосереджених виключно на власних інтересах індивідів (*self-interested*), долучених до діяльності, що в теоріях раціонального вибору отримала назву «торгівельної гри». Наступне ролзівське визначення учасників соціальних комунікацій як «взаємозацікавлених» (*mutually self-interested*) ще більшою мірою пов'язане з утилітаристською концепцією: в умовах «торгівельної гри» кожен її учасник просуває винятково свої власні інтереси і жодним чином не сприяє і не заважає просуванню інтересів інших.

Свідоме й раціональне дотримання положень суспільної угоди, за думкою Дж. Ролза, забезпечує формування суспільства «ефективно врегульованого публічною концепцією справедливості» [4, 473]. На рівні суспільної свідомості та соціально-політичної практики усі члени такого договірної об'єднання є рівноправними вільними моральними особистостями, долученими до системи раціонально і за взаємною згодою сформованих соціальних комунікацій, у межах яких забезпечуються їх фундаментальні громадянські права та свободи, насамперед, право на визначення принципів організації базисної

структури суспільства та принципів управління нею. Дотримання принципів справедливості уможливило раціональне функціонально-правове обґрунтування усіх інституційних механізмів суспільної системи. За таких умов уряд є представником громадян і забезпечує їх вимоги щодо публічного здійснення справедливості, так само як і держава постає механізмом врегулювання задоволення індивідами їх різнобічних інтересів у відповідності із принципами, які могли б бути добровільно обрані ними у вихідній ситуації соціальної рівності.

За визначенням Ю. Габермаса, етико-правове та політико-правове значення теорії Дж. Ролза полягає у тому, що «він запропонував інтерсуб'єктивну інтерпретацію кантівського поняття автономії: ми діємо автономно, якщо строго підпорядковуємося законам, які <...> можуть бути сприйняті усіма тими, кого вони стосуються, на основі публічного використання розуму. Цим моральним поняттям Ролз користується як ключем для пояснення політичної автономії громадян демократичної правової держави» [5, 55]. Теоретична та практична вагомість теорії Дж. Ролза обумовлюється також тим, що принцип справедливості розглядається в ній як на індивідуальному, так і на інституційному рівнях, що уможливило формування оптимальної моделі суспільства, в якому індивідуальна свобода поєднується із справедливим розподілом громадянських свобод та матеріальних благ. Крім того, проаналізовані в працях Ролза конкретні механізми втілення концептуальних моделей спонукають звернення до них у процесі формування стратегій соціально-правового розвитку суспільств, що стали на шлях демократичних перетворень.

Однією з найбільш вагомих у філософсько-правовій традиції неолібералізму є концепція американського філософа Рональда Дворкіна. За думкою дослідника, абстрактна вимога рівності може бути сформульована у вигляді двох принципів. Згідно першого, уряд зобов'язаний однаково ставитись до усіх громадян, тобто при розподілі благ кожному надавати рівну частку. Згідно другого, – зважати на рівність під час визначення самих принципів розподілу. Крім цього, необхідним складником справедливої соціальної політики Дворкін вважає нейтральність уряду, який, визнаючи рівність громадян, оберігає їх свободу у виборі способу життя та життєвих орієнтацій, за умови, що вони не шкодять благо іншим.

Найбільш яскравий вираз ідея пріоритету індивідуальних інтересів над інтересами держави отримала в теорії лібертаризму, в межах якої основою суспільної справедливості визнається створення умов, що уможливають повну владу людини над своїм життям та забезпечують їй максимальну свободу, обмежену лише свободою

співгромадян. Одним з найбільш вагомих теоретичних виразів лібертарних ідей стала концепція «мінімальної держави» американського дослідника, професора Гарвардського університету Роберта Нозіка. Оpubлікована в 1974 р. і замислена як альтернатива теорії справедливості Дж. Ролза етапна праця вченого «Анархія, державність та утопія» розпочинається словами, які виражають ідеологію лібертаризму в цілому: «Індивіди мають права» [2, 49], вони «наділені правом власності стосовно самих себе (self-ownership) та своєї праці і мають право самостійно вирішувати, що з ними буде в майбутньому і чим вони будуть займатись, а також мають право самі користуватися результатами своїх дій» [2, 60]. За думкою вченого, ці права є важливими настільки, що виникає питання, який простір залишається власне державним після їх чіткого встановлення? Відповідаючи на нього, дослідник стверджує, що «оправданим є існування лише мінімальної держави, функції якої гранично обмежені: захист від насилля, крадіжок, шахрайства, забезпечення виконання договорів тощо» [2, 8]. Будь-яка держава з більш широкими повноваженнями «порушує право людини на особисту свободу від примусу до тих чи інших дій, а тому не має виправдання» [2, 8]. У цьому твердженні Р. Нозік, фактично, реабілітує традиційну ліберальну ідею «держави – нічного сторожа».

На думку вченого, суспільство формується у вільних обмінах між людьми і є взаємовигідним підприємством, в якому кожен, вирішуючи справи, розраховує на користь, яку він отримає. Відповідно і держава виникає внаслідок інституціоналізації актів обміну та взаємного передавання компетенцій. Вона не правовповноважена накладати на індивідів, що проживають на даній території, жодних зобов'язань (у тому числі сплати податків чи військової повинності). Проте й громадяни не мають права вимагати від держави гарантій соціального захисту або пільг.

Опонуючи ролзівській ідеї «рівності можливостей», вчений переконує, що досягнути рівності можливостей та соціальної рівності неможливо без суттєвого обмеження свободи людей. Бідність та злидні є негативними явищами, проте свобода – занадто важлива цінність, щоб жертвувати нею заради соціального паритету.

Альтернативний лібертаризму комунітаризм представлений вченнями А. Макінтайра, Б. Тайлора та М. Уолцера. Ліберальному пріоритету права над благом комунітаристи протиставляють ідею соціальної обумовленості прав та свобод особистості. У своїх теоретичних розвідках вони відштовхуються від того, що кожна людина входить до складу великих чи малих спільнот, об'єднаних

уявленням про спільні цілі. Саме ця сторона соціального буття, якою нехтує лібералізм, є необхідною умовою соціальної справедливості, бо виключно із відчуття солідарності народжуються ті людські стосунки, які формують моральність. На відміну від прихильників лібералізму, які переконували, що політична структура покликана захищати індивідуальні права, комунітаристи стверджують, що завдання уряду полягає в підтримці та захисті тих соціальних практик, які сприяють людському вдосконаленню в межах суспільної цілісності. Відтак, головними цінностями колективного життя визначаються впорядкування суспільних зв'язків, безпека та стабільність. Не випадково, подібно до Г.-В.-Ф. Гегеля комунітаристи переконані, що державна влада може стати «дійсністю моральної ідеї», у той час як ліберали вбачають у ній загрозу індивідуальній свободі. Загалом, фактично усі представники комунітаризму приходять до висновку, що ліберальна концепція містить загрозу дегуманізації соціуму. Вона обертається граничним індивідуалізмом, заснованим на розгляді суспільства як «результату домовленості» між окремими індивідами. У полеміці з теоретиками лібералізму прихильники комунітарної теорії неодноразово підкреслюють, що ліберали ігнорують незалежне від індивідів об'єктивне існування соціальних зв'язків, логіку їх історичного розвитку, їх автономний ціннісний статус та вплив на правовизначення кожної окремої людини.

Чільне місце в дискусії комунітаристів та лібералів посідає проблема соціально-правових цінностей. За думкою комунітаристів, ліберали надмірно суб'єктивують природу цінностей, акцентуючи вільний вибір прав та уподобань. У відповідності до такої точки зору, джерелом цінностей визнається діяльність людини. Суспільство ж розглядається як звичайна сукупність спрямованих на задоволення власних потреб індивідів, які лише згодом об'єднуються, щоб сформулювати спільні принципи співжиття. Подібна позиція неминуче призводить до ціннісного релятивізму. Уникнути цього можливо, лише утвердивши значимість соціуму як джерела об'єктивності цінностей.

Одним із найбільш послідовних критиків ліберальної теорії справедливості є визначний представник комунітарного напрямку, американський філософ Аласдер Макінтайр. Концепцію справедливості Макінтайра відносять до так званих аристотелівських концепцій. За твердженням Г. Карнаша, дослідник здійснив спробу «реконструкції класичної аристотелівської моделі полісу як спільноти, заснованої на прийнятті усіма її членами [спільних] благ та добродійності» [1, 139]. Поняття спільноти є ключовим у вченні американського вченого. За думкою Макінтайра, лише як її член

індивід наділяється соціальною ідентичністю, що визначає його соціальну роль та соціальні зобов'язання, тому індивідуальне благо неможливе поза благом суспільним.

На відміну від концепції Ролза, в якій основою справедливості визнається рівність усіх членів суспільства, комунітарна теорія містить вимогу ієрархічної соціальної організації й визначення статусу індивідів у відповідності до їх внеску в загальне благо. Саме заохочування за заслуги перед спільнотою у поєднанні із цілеспрямованим морально-виховним впливом, спрямованим на спонукування до поведінки, корисної суспільству, за думкою вченого, повинні стати дієвим засобом врегулювання колективного життя. У зв'язку із цим Макінтайр відкидає ліберальну концепцію нейтральної держави й утверджує необхідність проведення «політики всезагального блага».

У межах мультикультуральної концепції, у конкретизації до захисту прав національних, релігійних та інших меншин, проблема справедливості розробляється в працях Віла Кимліки. На думку дослідника, в умовах соціокультурної різноманітності утвердження принципів лібералізму в його ролзівській інтерпретації є гарантом стабільності та поступального розвитку суспільства. Також вчений стверджує, що бажаним є таке ставлення до громадян як до рівних, яке усуває не всі нерівності, а лише ті, які завдають комусь шкоду. Якщо ж деякі види нерівності сприяють розвитку суспільно ціннісних видів діяльності, то кожен повинен вважати їх прийнятними для себе.

Подібно до Дж. Ролза першочергову увагу Кимліка приділяє захисту «основних свобод», під якими розуміє громадянські політичні права, визнані в ліберальних демократіях (свободу слова, право на законне судочинство, право на вільне пересування, право голосувати та право балотуватися на державні посади тощо). Також вчений наголошує, що лише за умови визнання рівності можливостей успіх або невдача у досягненні тієї чи іншої соціально вагової мети буде обумовлюватися заслугами людини, а не її класовою, расовою чи статевою належністю.

Важливою проблемою лібералізму, за переконанням Кимліки, є проблема толерантності, пов'язана з політичною рівністю у мультикультурному суспільстві. За думкою дослідника, одним із найбільш вагомих здобутків лібералізму є гарантування свободи всередині груп меншості та рівності між більшістю та меншістю. Також Кимліка наголошує, що у багатонаціональних державах етнічні проблеми невід'ємні від проблем політичних та правових. Тому забезпечення державної підтримки різноманітних культурних ресурсів

підвищує стабільність суспільства та усуває нерівність між релігійними та етнічними групами. Водночас дослідник зауважує, що національні меншини мають право вважати себе автономними спільнотами лише якщо вони самі керуються ліберальними принципами. На наш погляд, надзвичайно актуальними ці твердження є й для вітчизняної політико-правової практики.

З огляду на актуальні проблеми розвитку України, в традиціях американського етико-правового дискурсу важливий сам факт раціонального, публічного обговорення проблем рівності, справедливості та солідарності, які є невід'ємними складниками розбудови громадянського суспільства. Не менш вагомим є й досвід дієвого використання теоретичних надбань у практиці політико-соціальних перетворень. У змістовому сенсі на увагу заслуговує те, що попри відмінність вихідних аксіологічних установок у дискутуванні співвідношення інтересів індивідів із завданнями і цілями суспільного розвитку етичними критеріями оперують представники усіх напрямів американської філософсько-правової думки. Останнє особливо важливе у запозиченні її здобутків країнами з неусталеними традиціями демократії й відсутністю досвіду конструктивної публічної рефлексії над актуальними проблемами розбудови громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Карнаш Г. Ю.* Социальная справедливость. – М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2011. – 236 с.
2. *Нозик Р.* Анархия, государство и утопия. – М. : ИРИСЭН, 2008. – 424 с.
3. *Ролз Дж.* Справедливость как честность // Логос. – 2006. – № 1 (52). – С. 35-60.
4. *Ролз Дж.* Теория справедливости. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1995. – 535 с.
5. *Хабермас Ю.* Примирение через публичное употребление разума. Замечания о политическом либерализме Джона Роулса // *Вопр. Философии.* – 1994. – № 10. – С. 53-67.

Хмара М. В. Идеи справедливости, равенства и солидарности: опыт американского этико-правового дискурса.

В статье обобщены результаты исследования концептов солидарности, равенства и справедливости в американском этико-правовом дискурсе; выделены те из них, которые являются наиболее актуальными для развития украинского гражданского общества.

Ключевые слова: равенство, справедливость, солидарность, равенство возможностей, гражданское общество, неолиберализм, либертариизм, комунитаризм, мультикультурализм.

Hmara M. V. Ideas of justice, equality and solidarity: the experience of American ethics and legal discourse.

The paper summarizes the results of investigation of solidarity, equality and justice concepts within the American ethics and legal discourse and distinguishes those of them that are most relevant for the development of Ukrainian civil society.

Keywords: equality, justice, solidarity, equality of opportunities, civil society, neoliberalism, libertarianism, communitarianism, multiculturalism.